

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ISLAHAT ÇALIŞMALARI ÇEVRESİNDE MEDRESELERİN KURULUŞ SİSTEMİ VE İDARİ TEŞKİLATI

*Zeki Salih ZENGİN**

A. GİRİŞ

II. Meşrutiyet, fikrî ve siyâsî açılardan olduğu kadar eğitim tarihimize, özellikle de medreselerin ıslahı¹ konusunda yapılan çalışmalar açısından da önem taşır. Bu dönemde medreseler birçok bakımlardan geleneksel özelliklerinden ayrılarak yeni bir yapılanmaya kavuşturulmaya çalışılmıştır. Biz burada konunun bütünlüğünün sağlanması amacıyla öncelikle medreselerin bu döneme kadarki kuruluş sistemi ve idârî yapısı hakkında kısa bilgi vermeyi uygun görüyoruz.

Medreseler başlangıcından itibaren hükümdar, devlet adamı ve ileri gelenler tarafından kurularak giderleri vakıflar yoluyla karşılanmışlardır². Osmanlılara kadar İslam dünyasında kurulan medreselerin ilmî ve idârî teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte medreselerin kuruluş ve gelişmesinde devletin mülkî ve adlî personele olan ihtiyacının karşılanması isteğinin de varlığı³ dikkate alındığında medreselerin siyâsî otorite tarafından kontrol ediliyor olması gerekir. Nitekim Selçuklularda müderrislerin yanısıra diğer medrese personelinin tayini vezir tarafından yapılmaktadır⁴. Diğer taraftan kurulan medreselerin derecelendirilme-

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

1. II. Meşrutiyet dönemindeki medrese ıslahat hareketleri için, Bk. Zengin, II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahatı Hareketleri, s. 1-313.

2. Bilhan, 900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu, s. 117-130; Köymen, Büyük Selçuklu III, s. 362-364; Turan, Selçuk Devri Vakfiyeleri I, s. 197-235; Turan, Selçuk Devri Vakfiyeleri III, s. 17-171; Temir, Kırşehir Emîri Caca Oğlu, s. 126-133.

3. Köymen, Büyük Selçuklu III, s. 365.

4. Köymen, Büyük Selçuklu III, s. 362-365.

si hakkında da açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu hususta, medreselerde okutulan ilimler dikkate alındığında⁵ en azından orta veya daha kuvvetli olarak orta ve yüksek dereceli öğretimin yapıldığı ileri sürülebilir.

Osmanlılar döneminde ise medreseler okutulan dersler, müderrislerinin maaşları, kuruluş zamanları ve kurucularının mevkîleri gibi husûsiyetleri dikkate alınarak derecelendirilmişlerdir⁶. İlk teşkilatlandırma faaliyeti Yıldırım Bayezid zamanında yapılarak⁷ daha sonra II. Murad ve Fatih dönemlerinde yeniden ele alınmıştır. Buna göre Fatih döneminde Osmanlı medreseleri aşağıdan yukarıya doğru şöyle teşkilatlanmıştır⁸:

- Hâşiye-i Tecrid (20-25 akçe yevmiyeli)
- Miftah (30-35 akçe yevmiyeli)
- Telvih (40 akçe yevmiyeli)
- Hâriç (50 akçe yevmiyeli)
- Dâhil (50 akçe yevmiyeli)
- Sahn- Semân (50 akçe yevmiyeli)

Son üç Medrese, müderrislerine verilen yevmiye açısından 50 akçe olarak eşittir. Ancak Hâriç medreseleri Osmanlılardan önce Anadolu'da beylik kuran hükümdar ve ailelerinin kurmuş oldukları medreselere verilen pâyedir. Dahil medreseleri ise devrin en itibarlı medresesi Sahn ı Semân'a hazırlık mahiyetinde olan medreselerdir ki bunların başında Fatih Külliyesi içinde bulunan Mûsıla-ı Sahn medreseleri gelmektedir. Ayrıca Osmanlı Hanedanına mensup olanların inşâ ettirdiği medreseler de Dâhil medreseleri grubu içine alınmaktadır. Sahn-ı Semân ise bizzat padişahın yaptırdığı devrin en büyük ve en itibarlı medreseleridir⁹. Şu halde bu son üç grup medrese, müderrislerine ödenen yevmiye açısından aynı ise de kuruluş devri ve kurucularının mevkîlerinin farklılığından dolayı teşkilatın farklı gruplarını oluşturmaktadırlar. Ancak Fatih'ten sonra gelen padişahların kurdukları medreseler de müderrislerine ödenen yevmiyeler 60 akçeye yükseltildiğinden farklı bir medrese grubu ortaya çıkmış, dolayısıyla yukarıdaki teşkilata Altmışlı medreseler

5. Köymen, Büyük Selçuklu III, s. 379-380.

6. Özergin, Eski Bir Rûznâme'ye Göre, s. 265; Uzunçarşılı, İlimiye, s. 11-12.

7. Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 15.

8. Uzunçarşılı, İlimiye, s. 11, 55.

9. Uzunçarşılı, İlimiye, s. 11, 55.

grubu eklenmiştir. Nitekim Kânûnî, adına kurduğu medreselerle (Süleymaniye Medreseleri) Altmışlı medreselerin sayısını artırmıştır¹⁰.

Daha sonraları ise yukarıda belirttiğimiz ana teşkilatta bazı değişiklikler yapılarak¹¹ Hariç, Dahil ve Altmışlı medreseler İptida ve Hareket adlarıyla ikiye ayrılmış, ayrıca Mûsıla-i Süleymaniye ile Süleymaniye arasına Hâmise-i Süleymaniye adı ile yeni bir derece ilave edilmiştir¹². Buna göre medreselerin, dolayısıyla müderrislerin dereceleri şu şekilde düzenlenmiştir¹³: Hâşiye-i Tecrid, Miftah, Telvih, İptida-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İptida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İptida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-ı Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Süleymaniye, Dâri'ül Hadis.

Yapılan bu düzenleme Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar geçerliliğini korumuştur¹⁴. Gerçekten de Tanzimat yıllarına ait defter ve belgeler incelendiğinde bu uygulamanın yürürlükte olduğu görülmektedir. Bu döneme ait Bilâd-ı Selâse (İstanbul, Bursa, Edirne) müderrislerinin kaydedildiği defterlerde, yukarıda son verdiğimiz derecelendirme ilk üçü (Hâşiye-i Tecrid, Miftah, Telvih) hariç geçerlidir¹⁵. Bu durumda "İstanbul medreselerine mahsus olan dereceler Edirne ve Bursa için de geçerlidir¹⁶". Ancak bu ifadeyi, bahsedilen derecelerin -en azından Tanzimat dönemi için- sadece bu merkezlere ait oldukları şekilde anlamak doğru olmayacaktır. Zira Tanzimat yıllarında Bilâd-ı Selâse dışındaki medreselerde görevli müderrislere verilen pâyelere bakıldığında yukarıdaki pâyelerin olanlara da verildiği görülmektedir¹⁷. Nitekim Bağdat, Şam, Halep, Kudüs, Trablusşam, Sakarya ve Kars medreselerinde

10. Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 49.

11. Bu değişikliğin tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber muhtemelen XVIII. asırda yapıldığı tahmin edilebilir. Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 49; uzunçarşılı, İlmiye, s. 58. Nitekim XVII. asır ortalarına ait bir belgede bu derecelendirmeye rastlanmamaktadır. Bk., Özergin, Eski Bir Rûznâmeye Göre, s. 267-268, 275-287. Yine, Baltacı'nın eserinde ele alınan medreselere verilen pâyelerin XVII. asır ortalarına hatta sonlarına doğru böyle bir değişikliği taşımadığı görülmektedir. Bk, Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 79, 82, 85, 91, 94, 97, 118, 134.

12. M.C.B., Mescit, s. 74.

13. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 60.

14. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 59.

15. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rûûs Defterleri, Medâris-i Edirne ve Bursa, No: 139; Medâris-i Edirne Ruûsu, No: 230; Medâris-i Âsîtâne-i Âliye, No: 224.

16. M.C.B. Mescit, s. 74.

17. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rûûs Defterleri, Medrese, No: 185, s. 250-253.

görevli müderrislere İptidâ-i Hâriç, Hareket-i Dâhil ve Mûsıla-i Süleymaniye pâyeleri verilmiştir. Bu duruma bakarak Bilâd-ı Selâse medreselerinde en az İptidâ-i Hâriç pâyeli müderrislerin görev aldığı veya başka bir tabirle Bilâd-ı Selâse medreselerinin en az bu pâye ile teşkilata alındığı söylenebilir. Ancak bu pâyeler İstanbul, Bursa ve Edirne dışında bulunan müderrislere de verilebilmektedir. Yine, Hâşiye-i Tecrid medresesinde göreve başlayan bir müderris terfî ederek daha yüksek pâyeleri alabilmektedir. Meselâ Telvih (Kırkklı) medresesinde görevli müderris terfî ettiğinde İptidâ-i Hâriç veya Hareket-i Dahil pâyesi almaktadır¹⁸. Kırkklı pâyeli bir müderrisin terfî ettiğinde İptidâ-i Hâriç pâyesini alması ve diğer terfilerde bu sıraya uyulması¹⁹ Tanzimat yıllarında da bu uygulamanın geçerli olduğunu göstermektedir.

Osmanlılarda medreselerin ve mensuplarının (ulemâ) merkezde bağlı oldukları kurum Şeyhulislâmlık (Meşihat) kurumudur²⁰. XVI. asra kadar kadı ve müderris tayinleri vezir-i âzamlar tarafından yapılırken bu tarihten itibaren 40 akçeden (Telvih) yukarı medreselerin müderrisleri şeyhulislamın vezir-âzam vasıtasıyla padişaha arzı ile, daha aşağı medreselerin müderrisleri ise kazaskerler vasıtası ile yapılmıştır²¹. Müderris tayinlerinin şeyhulislamın vezir-i âzam vasıtasıyla padişaha arzı ve onayı ile yapılması usûlü Tanzimat yıllarında da devam etmiş²², medreseler kısaca özetlemeye çalıştığımız bu idârî ve ilmî teşkilat ile II. Meşrûtiyet dönemine kadar gelmişlerdir.

Tanzimat dönemi ile hız kazanan Batılılaşma süreci içinde eğitim-öğretim alanında da önemli adımlar atılmıştır. Her ne kadar Tanzimat Fermanı'nda bu konu ile ilgili bir hüküm bulunmamasıyla birlikte²³ uygulamalar bakıldığında Batı'ya ulaşabilmenin yollarından birinin hatta en önemlisinin bilgi yolu olduğunun anlaşıldığı

18. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rûfs Defterleri, Medrese, No: 185, s. 249; Cevdet Maarif, No: 623, 3748.

19. Bu durum yukarıda verdiğimiz müderris kayıt defterlerinde ve belgelerde açıkça görülmektedir. Ancak şu hususu da belirtmeliyiz ki Tanzimat yıllarına ait medrese teşkilatı ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi gibi farklı yerlerde bulunan müderris kayıt defterleri ve tayinler ile ilgili belgelerin incelenmesi gerekir.

20. Fatih Kânunnâmesi'nde Şeyhulislam ulemânın reisi olarak anılmaktadır. Bk. Akgündüz, Osmanlı Kânunnâmeleri I, s. 318; Uzunçarşılı, İlimiye, s. 174.

21. Uzunçarşılı, İlimiye, s. 59, 179.

22. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, No: 996, 2511, 3233, 6289, 6334, 6743, 6981. Örneklerin sayısını artırmak mümkündür.

23. Karal, Osmanlı Tarihi V, s. 181.

görülmektedir²⁴. Bu düşüncenin gelişmesi sonucu açılan yeni eğitim kurumları merkez ve taşrada teşkilatlandırılarak ülkede imkanlar ölçüsünde yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır²⁵. Ancak şurası da bir gerçektir ki yeni açılan mektepler ile mevcut medreseler arasındaki dünya görüşü, zihniyet farklılığı yanısıra idârî ve ilmî yapılanmadaki farklılık uzun yıllar devam etmiştir.

Medreselerdeki bozukluk ve yetersizliklerin görülerek giderilmesi için yapılan çalışmalar oldukça eski tarihlere götürülebilir. Ancak disiplin, öğretim süresi, atamalarda geleneksel usûle riayet ve belirlenen kitapların tam olarak okutulmasına dair hususlar üzerinde durulan bu çalışmalarda mevcut idârî ve ilmî yapının yeniden düzenlenmesi konusuna temas edilmemektedir²⁶. II. Meşrûtiyet yıllarında medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde geleneksel kuruluş sistemi ve idârî yapıda bazı düzenlemelerin yapılması gereği üzerinde durulmuştur. Nitekim yapılan ıslahat hareketleri ile getirilen yenilikler arasında, kuruluş sistemi ve idâre ile ilgili olanlar en fazla dikkati çeken hususlardır. Kanaatimizce böyle bir düzenlemenin yapılmasında, mekteplerin örnek alınmasının önemli rolü vardır. Yine, medreselerin ilmî veriminin artırılmasında böyle bir düzenlemenin de faydalı olacağı düşünülmüş olmalıdır. Şu noktaya da dikkati çekmeliyiz ki yapılan ıslahatta, meselenin kamuoyunda tartışılmasının, önemli derecede belirleyici ve yol gösterici rolü olmuştur. Biz burada medreselerin kuruluş sistemi ve idârî teşkilatı konusunu ele alırken öncelikle devrin ileri gelen düşünür, müderris ve medrese talebeleri arasında tartışılan ve ileri sürülen fikirleri ele alıp değerlendirdikten sonra resmî olarak gerçekleştirilenler hakkında bilgi vereceğiz.

B. KURULUŞ VE İDARE ALANINDA İLERİ SÜRÜLEN FİKİRLER

Bu konuda beliren görüşlerde, genel olarak öğretim süresi ve derecesi birbirinden bâriz şekilde ayrılan mekteplerdeki sistemin medreselere de tatbiki ileri sürülmüştür. Diğer taraftan din görevlilerinin daha iyi yetiştirilebilmesi için meslekî eğitim veren yeni

24. Doğan, Tanzimatın İki Ucu, s. 20.

25. Tanzimat ve sonrasında açılan mektepler ve teşkilatlanmaları için, Bk, Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 137-274; Ergin, Türk Maarif Tarihi I-II, s. 411-787, c. III-IV, s. 839-1578; Koçer, Türkiye'de Modern, s. 22-228; Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 17-157.

26. Uzunçarşılı, İlimiye, s. 241-261; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 29-33.

medreselerin, ayrıca şahıslar tarafından özel medreselerin açılması fikirleri ileri sürülmüş, hatta mektep ile medresenin birleştirilmesi fikrini savunanlar da görülmüştür.

Son dönem fikir adamlarımızdan Ziya Gökalp, medreselerin teşkilat yönünden ıslahı konusunda düşüncelerini ortaya koymuştur. Gökalp, her yerleşim alanında faaliyet gösteren medreselerin *Medrese-i Külliye* adı altında birleştirilerek bunların orta ve yüksek dereceli kısımlara ayrılmasını istemektedir. Buna göre o orta dereceli medreselerde, asıl derslere giriş ve onları kavramaya kolaylık sağlayacak Arapça, Felsefe, Hesap, Hendese (Ulûm-ı Tâliye) gibi derslerin, yüksek dereceli medreselerde ise Kur'an-ı Kerim, Hadis, Fıkıh, Tefsir (Ulûm-ı Âliye) gibi asıl derslerin okutulmasını öngörmektedir. Bu medreselerin idaresi ise tayin edilen bir müdür tarafından yapılacaktır²⁷. Gökalp, medreselerin mahallî teşkilatının bu şekilde olması gerektiğini ifade ettikten başka merkezî idarenin de Meşihat'a ait olması gerektiği fikrindedir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi II. Meşrûtiyet döneminde esasen geleneksel olarak medreselerin bağlı olduğu merkezdeki resmî kurum Meşihat olmasına rağmen Evkaf Nezâreti'ne bağlı kimi medreseler de kurulmuştur. Gökalp, bu ikiliği tenkit ederek Evkaf Nezâreti'nin bir nevî Maliye Nezâreti olduğunu ve medreselerin maddî yönünü tanzim ettiğini buna karşılık ilmi ve terbiyevî yönünü ihmal ettiğini belirtmektedir²⁸. Ona göre medreselerin idaresi, imam, hatip, vâiz gibi din görevlilerinin yetiştirilmesi Meşihat'ın aslî görevleri arasında bulunmaktadır²⁹. 1917 yılında yapılan İttihat ve Terakkî Kongresi'nde Gökalp'in bu fikirleri doğrultusunda Evkaf Nezâreti'ne bağlı mekteplerin Maârif Nezâreti'ne³⁰, medreselerin ise Meşihat'a³¹ bağlanması yönünde karar alınmıştır. Nitekim aynı yıl çıkartılan kanun ile ülkedeki bütün medreselerin idaresi Meşihat'a bırakılmıştır³². Bunların yanısıra Gökalp, halkın ihtiyacı olan din görevlilerinin ehliyetli şekilde yetiştirilebilmesi için *Medresetü'l Vâizîn*, *Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ*, *Medresetü'l Müezzinîn ve'l Kurrâ* ile müderris ihtiyacının karşılanması amacıyla *Medresetü'l Müderrisîn*'in kurulmasını istemektedir³³. Ancak Gökalp'in bu fikirlerine 1916 yılında

27. Gökalp, *Medreseler*, s. 81.

28. Bk. Ergin., *Türk Maarif Tarihi III-IV*, s. 1347.

29. Bk. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının*, s. 165.

30. Bk. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının*, s. 168.

31. Bk. Ergin., *Türk Maarif Tarihi III-IV*, s. 1342.

32. Bk. *Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun*, s. 877, mad. 1.

33. Bk. Ergin., *Türk Maarif Tarihi III-IV*, s. 1349.

yayınlanan bir makalesinde yer verdiğini ve sözünü ettiği ilk iki medresenin o tarihte var olduğunu belirtmeliyiz.

Mehmet Hilmi³⁴ ve Halim Sâbit³⁵ de medreselerin orta ve yüksek dereceli öğretim kurumları olarak düzenlenmeleri gerektiği fikrindedirler. Her ikisi de Gökalp'in düşüncesine paralel olarak orta dereceli medreselerde yardımcı, yüksek dereceli medreselerde ise asıl derslerin okutulması gerektiğini savunmaktadırlar³⁶. Yüksek dereceli medreselerde ayrıca ihtisaslaşmaya gidilmesi üzerinde duran Mehmet Hilmi, *Medresetü'l Fevkalâde* adını verdiği yüksek dereceli medresede Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelam bölümlerinin kurulmasını gerekli görmektedir. Yine o, öğretim süresini orta dereceli medreselerde on, yüksek derecelilerde ise beş yıl olarak öngörmektedir³⁷.

Medreselerin ıslahı konusunda düzenli ve ayrıntılı bir plan hazırlayan Şevketî'de³⁸ medreselerin idârî ve ilmî teşkilatı konusunda yukarıdakilere benzer fikirler taşımaktadır. O, öncelikle medreselerin orta ve yüksek dereceli olarak düzenlenmelerini istemektedir. Buna göre yüksek öğretime ayrılan medreseler bir *Merkez-i İlmî*'yi, orta öğretime ayrılan medreseler ise bir *Daire-i Tedrisiye*'yi meydana getirecektir. Öncelikle medrese sayısı fazla olan belirli merkezlerdeki medreseler idârî olarak bu şekilde teşkilatlandıktan sonra belirlenen sistem ülkenin tamamına yaygınlaştırılacaktır. Şevketî, yüksek dereceli medreselerin idaresini sağlayacak *Merkez-i İlmî*'lerin, müderrislerin aralarında seçecekleri müdür, kâtip ve idare heyetinden, orta dereceli medreselerin idaresini gerçekleştirecek *Daire-i Tedrisiye*'lerin ise hükümet tarafından tayin edilecek

34. 1878 yılında Gürün'de doğan Mehmet Hilmi medrese tahsilinin yanısıra Dârü'l Fünûn Ulûm-ı Şer'îye Şûbesi'nden mezun olmuş, 1901 yılından itibaren bir süre Bayezid Camii'nde dersler vermiştir. Bk. Albayrak, Son Devir Osmanlı III. s. 268.

35. Kazan'lı olan Halim Sabit (Şımay), tahsilini İstanbul'da tamamlamış ve müderrislik görevinde bulunmuştur. Sebülürreşad, Hikmet ve İslam Dergilerinde birçok makalesi yayınlanan Halim Sabit, Gökalp ile Yeni Mecmua'da çalışmıştır. Mütareke yıllarında yurt dışında bulunan Halim Sabit daha sonra yurda dönerek 1936 yılında İslam Ansiklopedisi'nde sekreterlik yapmış ve 1943 yılında vefat etmiştir.

36. Halim Sabit, İslah-ı Medâris, Sırât-ı Müstakim, s. 336; Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, Sırât-ı Müstakim, s. 203.

37. Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, Sırât-ı Müstakim, s. 203.

38. 1877 yılında İstanbul'da doğan Mehmet Şevketî, 1900 yılında Mekteb-i Nüvvâb-ı bitirerek bir süre Robert Kolejine devam etmiş, daha sonra Almanya'da değişik üniversitelerde öğrenim görmüştür. Yurda döndüğünde Meşihat'a bağlı birimlerdeki memuriyetinin yanısıra müderrislik görevinde de bulunmuş, 1934 yılında vefat etmiştir. Bk. Albayrak, Son Devrin İslam, s. 174-177.

müdür ve idare heyeti tarafından oluşturulmasını istemektedir³⁹. Yine Şevketî, diğerlerinde olduğu gibi orta dereceli medreselerde yardımcı, yüksek dereceli medreseerde ise asıl derslerin okutulmasını, ayrıca yüksek dereceli medreselerin Ulûm-ı Şer'îye, Fıkıh, Hikmet ve Lisan olarak dört ana ve gerektiği kadar alt şubeye ayrılması gerektiği fikrini ileri sürmektedir⁴⁰. Şevketî'nin, yüksek dereceli medreselerinin idaresinin müderrisler arasından seçilen bir müdür ve idare heyeti tarafından yapılması fikri, bugünkü, üniversitelere özerklik verilmesi fikri ile benzerlik göstermektedir. Bu hususta Mehmet Hilmi de Şevketî'ye katılmaktadır. Mehmet Hilmi ayrıca, sayfaları Ders Vekâleti tarafından mühürlenmiş ve talebe hakkında her türül bilginin toplandığı bir defter tutulmasını da istemektedir⁴¹.

Diğer taraftan Şevketî öğretim süresini orta kısım için sekiz, yüksek kısım Ulûm-ı Şer'îye Şûbesi'nde dört veya altı, diğer şubelerde ise üç veya beş yıl olarak tesbit etmektedir⁴².

Yukarıdaki teklifler dışında farklı olarak ortaya atılan görüşler de vardır. Mesela, Bursa Câmî-i Kebîr dersiâmlarından Ahmet Zâid, medreseleri tıpkı mekteplerdeki adları ile İptidâî, rüşdî, idâdî ve âlî derecelere tekabül eden dört devreli bir yapı içerisinde değerlendirmektedir. Buna göre köylerde ve küçük kasabalarda iptidâî, büyük kasabalarda iptidâî ve rüşdî, vilâyetlerde iptidâî, rüşdî ve idâdî, Dersâadet (İstanbul)'te ise bütün derecelerde medreseler kurulmalıdır⁴³. O, öğretim süresini iptidâîlerde dört veya altı yıl, rüşdî ve idâdîlerde üç yıl, âlî medreselerde ise dört yıl olarak önermektedir⁴⁴. Yine farklı bir görüş olarak dikkati çeken öneriyi Beyânü'l Hak Dergisi'nde rastlamaktayız. Yazarı belirtilmeyen bir makalede medreselerin, okutulan derslere göre sınıflandırılması fikri ileri sürülmektedir. Buna göre medreseler okutulan derslere göre gruplandırılmalı, bir veya birkaç medresede Tefsir, Fıkıh gibi sadece bir tek ders okutulmalı, bu dersin verildiği medreseyi bitiren talebe başka bir dersin okutulduğu medreseye giderek tahsiline orada devam etmelidir. İlgili yazıda, ayrıca *Medrese-i Âliye* adlı yüksek dereceli bir medresenin kurularak Mekteb-i Nüvvâb⁴⁵, Hukuk ve

39. Şevketî, Medâris-i İslamiye, s. 60-63.

40. Şevketî, Medâris-i İslamiye, s. 17-18.

41. Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, Sırât-ı Müstakîm, s. 202.

42. Şevketî, Medâris-i İslamiye, s. 19-20.

43. Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, Sırât-ı Müstakîm, s. 390.

44. Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, Sırât-ı Müstakîm, s. 391.

45. Şer'î Mahkemelerde görevli kadıların yetiştirilmesi amacı ile 1854 yılında Mualimhâne-i Nüvvâb adı ile açılan bu medrese, 1884'ten sonra Mekteb-i Nüvvâb, 1910 yılında ise Medresetü'l Kuzât adını almıştır. Bk. Ergin, Türk Maarif Tarihi I-II, s. 157-159.

Mülkiye Mekteplerinde tedaris olunup da medreselerde okutulmayan bilimlerin burada okutulması öngörülmektedir⁴⁶. Her ne kadar bu düşüncenin esasını da medreselerin orta ve yüksek dereceli olarak ayrılması fikri oluşturuyormuş gibi görünüyorsa da dikkat edilirse yazar, yüksek dereceli medresede sadece idârî ve hukûkî alanlarda ilgili derslerin öğretimini öngörmektedir. Kanaatimizce böyle bir düşüncenin altında yatan gerçek amaç, medreselilere önceden olduğu gibi idârî ve adlî alanlarda istihdam imkanı oluşturabilmektir.

II. Meşrûtiyet Döneminde medreselerin yeniden yapılanması konusunda yapılan tartışmalarda özel medreselerin kurulması fikri ileri sürüldüğü gibi mektep ve medresenin birleştirilmesi fikrinden de bahsedilmiştir. Mesela bir medrese talebesi olan Salih Vecdi, medreselerin ıslahı konusunda her işi devletten beklemenin doğru olmadığını bu sebeple değişik alanlarda ileri gelenlerin bir araya gelip güçlerini birleştirerek örnek bir özel medrese kurabileceklerini belirtmektedir⁴⁷. Mehmet Şükrü ise medrese programlarına fen dersleri ilave etmekte bu kurumların ıslah edilemeyeceklerini zira, çok kapsamlı reformlara ihtiyaç olduğunu, böyle bir ıslahat gerçekleşmiş bile olsa eğitimdeki ikiliğin ülkenin geleceği açısından faydalı sonuçlar vermeyeceğini söylemektedir. O, Bütün öğretim kurumlarının temel amacının ülke insanlarına ferdî ve içtimâî vazifelerini öğretmek olduğunu belirterek, mektep ve medresenin nihâî amaçlarının aynı olduğunu, bu sebeple her iki kurumda da aynı program ve nizâmın tatbikinin gerekli olduğu fikrini savunarak mektep ve medreselerin birleştirilmelerini istemektedir⁴⁸. Bu fikir, yıllar sonra gerçekleştirilecek eğitim-öğretimin tek bir teşkilat ve ideal etrafında birleştirilmesi düşüncesi ile gösterdiği paralellik dolayısıyla oldukça dikkat çekicidir.

Buraya kadar ileri sürülen fikirleri değerlendirecek olursak, medreselerin ıslahı ile ilgilenenlerin, medreselerin kuruluş sistemini mevcut hali ile yetersiz gördükleri ve çeşitli çözüm arayışlarına giriştikleri görülmektedir. Bu hususta çare olarak da mekteplerin kuruluş sistemi ve idârî yapısının örnek alınması fikrinin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Buna göre medreselerin, orta ve yüksek dereceli kısımlara, ayrıca yüksek dereceli medreselerin ihtisas alanlarına göre çeşitli şubelere ayrılması fikri ortaya atılmaktadır. İdârî

46. Bk. İslâh-ı Medâris, Beyânü'l Hak, s. 251.

47. Salih Vecdi, Medâris-i Hûsûsiyeye Muhtacız, Sebillerreşad, s. 104.

48. Ahmet Zâid, İslâh-ı Medâris, Sırât-ı Müstakim, s. 390.

olarak ise özellikle Şevketî ve Gökalp'in fikirleri, medreselerin tek tek doğrudan merkeze bağlı olmaları usûlünün terkedilerek aynı dereceli medreselerin aynı yerleşim bölgesinde kendi aralarındaki birliğinin sağlanarak merkeze bağlanmaları noktasında ağırlık kazanmaktadır. Esasen bu fikir 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi gereğince vilâyet merkezlerinde kurulan ve o bölgenin eğitim-öğretim çalışmalarının düzenlenmesinden sorumlu Vilâyet Maârif Meclisleri'nin kurulması ve bunların merkezdeki Meclis-i Kebir-i Maârif'e bağlanmaları uygulaması⁴⁹ ile benzerlik göstermektedir. Gökalp ve Şevketî bu fikirleri ile aslında medreselerin taşra teşkilatının ana unsurlarını belirlemiş olmaktadırlar. Merkez teşkilatı ise temas edilmemesine ve o dönemdeki kısmî ayrılığa rağmen eskiden olduğu gibi Meşîhat ve buna bağlı olarak da Ders Vekâleti'nden oluşmaktadır. Şurası da bir gerçektir ki belirtilen fikirlerin olgunlaşmaya ihtiyacı vardır. Ancak bu şekli ile kısmen de olsa resmî olarak gerçekleştirilen ıslahat hareketlerine etkilerinin olduğu görülmektedir.

C. KURULUŞ VE İDARE ALANINDA RESMÎ OLARAK GERÇEKLEŞTİRİLEN YENİLİKLER

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan ıslahat çalışmaları çevrevesinde medreselerin kuruluş sisteminin büyük ölçüde değiştirilerek mekteplere benzer olarak orta ve yüksek dereceli öğretim yapan kurumlar şeklinde düzenlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde medreselerin kuruluş sistemi hususunda herhangi bir derecelendirme sözkonusu değildir. Nizamnâmeye göre medreseler öğretim süresi oniki yıl olan kurumlar olarak düzenlenmişlerdir⁵⁰. Bu nizamnâmeye ek olarak taşra medreseleri ile ilgili hususların açıklığa kavuşturulması amacı ile hazırlanan nizamnâmede konu ile ilgili yeni bir hükmün bulunmadığına bakarak⁵¹, öngörülmüş sistemin İstanbul medreseleri ile birlikte ülkedeki bütün medreseleri kapsadığını söyleyebiliriz.

1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile medreselerin derecelendirilerek yeni bir statüye kavuşturulması yolunda

49. Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, Sırât-ı Müstakîm, s. 391.

50. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, s. 133-135, mad. 31.

51. Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 1-4.

önemli adımlar atılmıştır. Öyle ki, getirilen yeni esaslar, küçük bazı değişikliklerle medreselerin kapatılmalarına kadar devam etmiştir. 1914 ıslahatında öncekinden farklı olarak, yapılan düzenlemelere öncelikle İstanbul medreselerinden başlanmıştır. Buna göre İstanbul'da öğretime uygun olan medreseler tesbit edilerek⁵² düzenlenmiş ve *Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi* adı altında birleştirilerek tek bir medrese olarak kabul edilmişlerdir⁵³. Kurulan bu medrese,

Tâlî Kısım-ı Evvel (Orta öğretim birinci basamak)

Tâlî Kısım-ı Sâni (Orta öğretim ikinci basamak)

Âlî (Yüksek Öğretim)

Medresetü'l Mütéhassîn (İhtisas öğretimi) olmak üzere, ilk üçü dör der sonuncusu ise iki yıllık olarak derecelendirilmiş, ayrıca her kısım dört sınıfa, her sınıf da dört şübeye ayrılmıştır⁵⁴. Görüldüğü gibi bu nizamnâme ile medreselerin kuruluş sistemine getirilen esas önemli yenilik, yüksek dereceli medresenin üzerinde dînî bilimler alanında ihtisas öğretimi yapılan bir medresenin, *Medresetü'l Mütéhassîn*'in açılmış olmasıdır. Her ne kadar daha önceleri de ihtisas medreselerinin varlığı bilinmekte ise de son dönemlerde bu medreselerin ve ihtisas öğretiminin ihmal edildiği de bir gerçektir. 1914 yılındaki bu teşebbüs ihtisaslaşmanın gereğinin anlaşılması ve uygulamaya alınması bakımından önemli ve olumlu bir gelişmedir. Esasen böyle bir medresenin kurulması fikrinin II. Meşrûtiyet döneminde, 1914 nizamnâmesinin yayınlanmasından önce de var olduğunu görmekteyiz. 5 Cemâziyelevvel 1329/11 Mayıs 1911 tarihli bir belge, Priştine'de yeni tarz bir medresenin açılmasının planlandığını göstermektedir⁵⁵. Öğretim süresi yedi yıl olarak tasarlanan bu medresenin son iki yılında talebelerin, beş ayrı şübeye ayrılan dînî bilimlerden birisinde ihtisas öğrenimi görmeleri öngörülmektedir. Ancak bu medresenin kurulup kurulmadığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Diğer taraftan, 1914 nizamnâmesinin yayınlanmasından yaklaşık yedi ay önce Sebilürreşad Dergisi'nde yayınlanan bir yazıda⁵⁶, Ders Vekâleti tarafından *Medresetü'l Mütéhassîn*'in kurulmasına teşebbüs edildiği ve çalışmaların son aşamaya geldiği bildirilerek kurulacak medresenin nizamnâmesi esbâb-ı mûcibe

52. Bk. Küttükoğlu, *Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi*, s. 29-192.

53. *Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi*, s. 1325, mad. 1.

54. *Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi*, s. 1325, mad. 2.

55. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, No: 292277.

56. Bk. *Ders Vekâlet-i Celîlesinin, Sebilürreşad*, s. 418.

başkanlığında toplanacak bu meclisin üyeleri, *Dârü'l hilâfeti'l Âliye Medresesi* müdür-i umûmîleri ve Evkaf Nezâreti Müessesât-ı İlmiye Müdüründen oluşmaktadır. Nizamnâmede, taşra medreselerinin idârî durumu hakkında geniş bilgi verilmekle birlikte, bu hususun ayrı bir tâlîmatnâme ile ele alınacağı ifâde edilmektedir⁷³.

Medreselerin ıslahı konusunda yapılan çalışmalar çerçevesinde 1917 yılında yayınlanan kanun ile 1914 yılında getirilen derecelendirme sistemi geçerliliğini sürdürmüş ancak isimlerde aşağıdaki şekilde değişiklik yapılmıştır⁷⁴.

İptidâ-i Hâriç (Orta öğretim birinci basamak)

İptidâ-i Dâhil (Orta öğretim ikinci basamak)

Sahn (Yüksek öğretim)

Medrese-i Süleymaniye (İhtisas öğretimi)

Geleneksel medrese sisteminden mülhem olarak bu isimlerin verilmesi yanısıra daha önce dört yıl olan orta ve yüksek dereceli medreselerin öğretim süresi üç yıla indirilmiş, buna karşılık iki yıl olan ihtisas medresesinin öğretim süresi üç yıla çıkarılmış, ayrıca iki yıl süreli hazırlık sınıfı kurulmuştur⁷⁵. Yine bu dönemde taşra medreselerinin de İstanbul medreseleri gibi teşkilatlandırılması konusunda bir teşebbüsün varlığını görmekteyiz. Ancak bu uygulama şimdilik Meşihat'ın belirleyeceği belli merkezler için sözkonusudur⁷⁶. İstanbul medreselerinin teşkilatından farklı olarak orta dereceli medreseler halinde düzenlenen taşra medreseleri konusundaki bu girişim, ülkedeki bütün medreselerin aynı teşkilat altında birliğinin sağlanması yolunda atılan önemli bir adımdır.

1917 yılında yapılan medrese ıslahat çalışmalarında idârî bakımdan önemli kararlar alınarak medreselerin yönetimindeki ikiliğin giderilmesi öngörülmüştür. Hazırlanan kanun ile getirilen hükme göre ülkedeki bütün medreselerin yönetimi Meşihat'a bağlandığı gibi yeni medreselerin açılması ve taşra medreselerinin İstanbul medreseleri şeklinde teşkilatlandırılması faaliyetleri de tamamen Meşihat'a bırakılmalıdır⁷⁷. Daha sonra yayınlanan

73. Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, s. 1328, mad. 18.

74. Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, s. 877, mad. 3.

75. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi ile Taşra Medârisi, s. 748, mad. 20; Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, s. 877, mad. 4-7.

76. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi ile Taşra Medârisi, s. 747, mad. 17.

77. bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, s. 877, mad. 1.

nizamnâmede ise bu duruma teyid edilerek medreselere tayin edilecek idarecilerin ve taşrada kurulacak yeni usûldeki medreselerin nerelerde kurulacaklarına dair kararın verilmesi yetkisinin Meşihat'a ait olduğu belirtilmektedir⁷⁸. Bu kararların ardından gerçekleştirilen uygulamalara bakıldığında, medreselerin idârî olarak tek bir makama bağlanmaları konusunda ilerleme sağlandığı görülmektedir. Nitekim 1913 yılında Evkaf Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan *Medresetü'l Vâizin ve Medresetü'l Hutebâ ve'l Eimme* 1919 yılında *Medresetü'l İrşâd* adı altında birleştirilerek yönetimi Meşihat'a bağlı bir kurum olan Dârü'l Hikmeti'l İslamiye'ye⁷⁹ bırakılmıştır⁸⁰.

Merkezî idarenin tek elden yapılması karara bağlanırken, diğer taraftan da bilhassa yüksek dereceli medreselerin idaresinde, müderrislere de söz hakkı verilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bir ihtisas medresesi olan *Medrese-i Süleymaniye*'nin yönetiminde, üyeleri medresede görevli müderrislerden oluşan bir meclise görev verilmektedir. Başkanı üyeler arasından seçilecek bu meclisin görevi, öncelikle medresedeki eğitim-öğretimin mükemmelleştirilmesini sağlamak ve bu konuda tedbirler almak olarak belirlenmiştir⁸¹. Diğer taraftan aynı nizamnâme ile taşra medreselerinin idârî ve ilmî yönlerden ıslah edilmelerine yardımcı olmak ve eksikliklerin giderilmesi amacıyla her bölgede *Encümen-i İlmîlerin* kurulması da kararlaştırılmıştır⁸². Müftülerin başkanlığında, Evkaf memurlarından iki kişi ve medrese müdürlerinden oluşan bu encümenlerin kurulması ile, medreselerin ıslahı hareketinin taşrada daha hızlı bir şekilde yaygınlaştırılması hedeflenmektedir.

İstanbul'daki *Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi*'nin değişik derecelerinin idaresinde de birtakım farklılıklar getiren 1917 nizamnâmesine göre sınıfların şubelerine müdürler yerine müdür yardımcılarının, *Medrese-i Süleymaniye*'nin belirli bilim dalları esas alınarak kurulan her bir şubesinin idaresi için de müdürlerin atanması karara bağlanmıştır. Yine bu nizamnâme ile kurulan hazırlık sınıfları idârî bakımdan İstanbul'da İptidâ-i Hâriç Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne, taşrada ise bağlı oldukları medreselerin müdürlüklerine bağlanmıştır.

78. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi ile Taşra Medârisi, s. 745-747, mad. 5-17.

79. İslamın yaygınlaştırılması ve getirdiği kuralların insanlara öğretilmesi amacıyla taşıyan bu kurum, 25 Ağustos 1918 yılında kurulmuştur. Bk. Albayrak, Son devrin İslam, s. 7-191; Ergin, Türk Maarif Tarihi I-II, s. 276-278.

80. Bk. Cerîde-i İlimiye, 5. Sene, Aded 51, Kasım 1919, s. 1239.

81. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi ile Taşra Medârisi, s. 747-748, mad. 14.

82. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi ile Taşra Medârisi, s. 747, mad. 18-19.

SONUÇLAR

1) Geleneksel yapıları içerisinde son dönemlere kadar gelen medreseler, II. Meşrûtiyet dönemindeki İslahat çalışmaları içinde ilmî ve idârî teşkilatları açısından ele alınarak yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır.

2) Yeni düzenlemeye ilk olarak İstanbul medreselerinden başlanmıştır. *Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi* adı ile tek bir medrese çatışı altında birleştirilen İstanbul medreseleri orta ve yüksek dereceli olarak düzenlenmiş, ayrıca orta dereceli medreseler birinci ve ikinci basamaklara ayrılmış, orta dereceli medreselerden önce hazırlık sınıfı, yüksek dereceli medreselerden sonra ise bir ihtisas medresesi açılmıştır.

3) Yeterli ve kaliteli din görevlisi yetiştirmek amacı ile meslekî eğitim veren medreseler açılmıştır.

4) Taşra medreselerinin yeniden düzenlenmesine belirli merkezlerden başlanmıştır. Ancak bu medreseler orta dereceli olarak düzenlenmiş dolayısıyla yüksek dereceli ve ihtisas medreseleri sadece İstanbul'a münhasır kalmıştır. Ancak bunu yadırgamamak gerekir; zira aynı dönemde yüksek dereceli ihtisas öğretiminin yapıldığı *Dârü'l Fünûn* da sadece İstanbul'da bulunmaktadır.

5) Medreselerin bağlı oldukları merkezdeki kurum konusunda Meşihat-Evkaf Nezâreti ikiliği sözkonusudur. Medreseler geleneksel olarak 'meşihat'a bağlı iken bu dönemde Evkaf Nezâreti'nin kendi bünyesine bağlı medreseler açması bu ikiliği doğurmuştur. Ancak bu durum 1917 yılında giderilmiştir.

6) Getirilen yeni düzenleme mekteplerinki ile benzerlikler göstermektedir. Bu durumda, uygulamada mekteplerin kuruluş ve idarî yapısının örnek alındığı söylenebilir.

7) Medreselerdeki yeni düzenlemeye duyulan ihtiyacın gündeme getirilmesi, tartışılması ve geliştirilmesinde devrin ileri gelen şahsiyetlerinin önemli katkıları olmuştur. Uygulamaya konulanlar ile ileri sürülenler arasındaki benzerlik bu gerçeği ortaya koymaktadır.

8) Örnek mâhiyette özel medreselerin kurulması ve mekteplerle medreselerin birleştirilmesi gerektiği yönünde görüşler yaygınlık kazanmamakla birlikte ortaya atılmıştır.

9) Yapılan yeni düzenlemelerdeki başlıca amaç, açıkça söylenmemekle birlikte, medreselerin mekteplerle denk hale getirilmesi gayreti olarak görünmektedir. Bu düzenleme ile medrese, devrin modern eğitim-öğretim kurumları ile benzer yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır.

10) Bütün çalışmalara rağmen düzenlemeler İstanbul ve bazı merkezlerle sınırlı kalmıştır. Yaygınlaştırılamaması konusunda kanaatimizce devletin içinde bulunduğu olağanüstü şartların önemli rolü olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmet Zâid: "İslâh-ı Medâris Bugün Ne Sûretle Kabil Olabilir.", Sırât-ı Müstakîm, aded 128, 16 Safer 1328 (27 Şubat 1910), s. 390-392.

Akgündüz, Ahmet: Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri I, İstanbul 1990.

Akyüz, Yahya: Türk Eğitim Tarihi, 4. Baskı, İstanbul 1993.

Albayrak, Sadık: Son Devrin İslam Akademisi Dârü'l Hikmeti'l İslamiye, Yeni Asya Yay., 2. Baskı, İstanbul 1973.

_____ : Son Devrin Osmanlı Ulemâsı I-IV, İstanbul 1980.

Baltacı, Cahit: XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Ruûs Defterleri:

Medâris-i Edirne ve Bursa, No: 139.

Medâris-i Edirne Rüûsu, No: 230.

Medâris-i Âsitâne-i Âliye, No: 224.

Medrese, No: 185.

Bâb-ı Âli Evrak Odası: No: 292277.

Cevdet Maarif: No: 623, 996, 2511, 3233, 3748, 6289, 6334, 67433, 6981.

Bilhan, Saffet: "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç medresesi Vakıf Belgesi", A.Ü.E.B.F. Dergisi XV, Sayı: 2, Ankara 1982, s. 117-130.

Cerîde-i İlmîye: c. I-VI, İstanbul 1332-1341.

"Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Hey'et-i Teftişiyesi'ne Mahsuus Tâlimatnâme", Cerîde-i İlmîye, 2. Sene, Aded 12, Cemaziyelâhir 1333 (Nisan 1915), s. 7134-716.

"Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme", Düstur Tertib-i Sâni IX, s. 745-753; Cerîde-i İlmîye, 3. Sene, Aded 33, Zilhicce 1335 (Eylül 1917), s. 936-943.

"Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli Sûret-i Tedris Kitaplar ve Tâlimatnâme", Matbaa-i Ahmet Kâmil, İstanbul 1330-1333.

"Ders Vekâlet-i Celîlesi'nin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l Mütetassısîn", Sebilürreşad, Aded 276, 7 Rebiü'lâhir 1332 (1 Mart 1914), s. 418-420.

- "Ders Vekâlet-i Celîlesi'nin Faaliyeti: Medresetü'l Mütahhassîsin Nizamnâmesi", Sebilürreşad, Aded 287, 14 Rebiulâhîr 1332 (8 Mart 1914), s. 11-12.
- Doğan İsmail: Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma), İz Yay., İstanbul 1991.
- Ergin, Osman Nuri: Türk Maarif Tarihi I-V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Erişirgil, M. Emin: Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1984.
- Gökalp, Ziya: "Medreseler", Makaleler I, Yayınlayan: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.
- Gürünlü Hilmi: "İslahât-ı Medâris", Sırât-ı Müstakîm, Aded 65, 19 Zilkade 1327 (11 Kasım 1909), s. 200-204.
- Halim Sâbit: "İslahât-ı Medâris Münâsebetiyle", Sırât-ı Müstakîm, Aded 124, 18 Muharrem 1328 (30 Ocak 1910), s. 324-336.
- "İslahât-ı Medâris", Beyânü'l Hak, Aded 12, 24 Zilkade 1326 (21 Aralık 1908), s. 250-251.
- "İslahât-ı Medâris Nizamnâmesi", Düstur Tertib-i Sâni VI, s. 1325-1330; Cerîde-i İlmiye, İslahât-ı Medâris Nûsha-i Fevkalâdesi, Zilkâde 1332 (Eylül 1914), s. 249-252.
- İlmiye Salnâmesi: Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- Karal, E. Ziya: Osmanlı Tarihi V, T.T.K. Yay., Ankara 1988.
- Koçer, H. Ali: Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, Uzman Yay., Ankara 1987.
- Kodaman, Bayram / Saydam, Abdullah: "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, T.T.K. Yay., Ankara 1992.
- Köymen, M. Altay: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, T.T.K. Yay., Ankara 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat: "Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Sayı: 7/1-2'den ayrıbasım, Edebiyat Fak., Matbaası, İstanbul 1978.
- M.C.B.: "Osmanlı Devri Medreseleri", İslam Ans. VIII, İstanbul 1960, s. 71-77.
- "Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun", Düstur Tertib-i Sâni IX, s. 598-600; Cerîde-i İlmiye, 3. Sene, Aded 31, Cemaziyelevvel 1335 (Şubat 1917), s. 877-880.
- "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", Düstur Tertib-i Sâni II, s. 127-138; Beyhanü'l Hak, Aded 64, 5 Cemaziyelevvel 1328 (21 Haziran 1910), s. 1300-1303.
- "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.
- Mehmet Şükrü: "Mektep-Medrese Birleşmeli", Sebilürreşad, Adad 285, 30 Rebiülevvel 1332 (27 Şubat 1914), s. 399-400.
- Özergin, M. Kemal: "Eski Bir Rûznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4-5, s. 263-290.
- Salih Vecdi: "Medâris-i Husûsiyeye Muhtacız", Sebilürreşad, Aded 104, 22 Zilkade 1331 (23 Ekim 1913), s. 104-105.
- Şevketî: Medâris-i İslamiye İslahat Programı, İstanbul 1329.
- Tekindağ, Şehabeddin: Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, "Medrese Dönemi", İstanbul, 1973.

- Temir, Ahmet: Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Dn'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, T.T.K. Yay., Ankara 1989.
- Turan, Osman: "Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten XI/42, Nisan 1947, s. 197-235.
- Turan, Osman: "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten XII/45, Ocak 1948, s. 17-171.
- Unat, F. Reşit: Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, M.E.B. Yay., Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı, T.T.K. Yay., Ankara 1988.
- Ülken, H. Ziya: Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I-II, Selçuk Yay., İstanbul 1966.
- Zengin, Zeki Salih: II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918, E.Ü.S.B. Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993.